

שלום צדיק

בחירת האדם בשיטתו הפילוסופית של ר' אברהם ביבאגו

ר' אברהם ביבאגו היה אחד ההוגים המרכזיים בדור האחרון של יהדות ספרד. הוא פעל מאמצע המאה ה-15 (הידיעה הראשונה עליו היא משנת 1446 והוא כבר אז היה בעל משפחה) ונפטר ככל הנראה בסוף 1488.¹ כמו מרבית ההוגים שניסו לפתח מחשבה פילוסופית עקבית, ר' אברהם ביבאגו התייחס בספרו הפילוסופי הכולל, דרך אמונה, לשאלות הבחירה האנושית והתהליך הפסיכולוגי המוביל אליה,² אולם גישתו המקורית

1 על חייו והגותו של ר' ביבאגו קיימים בעיקר שני מחקרים מקיפים: א' נוריאל, גלוי וסמוי בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 181-312 (להלן נוריאל); A. Lazaroff, *The Theologie of Abraham Bibago*, Alabama 1981 (להלן לאזורף). לאחרונה פרסם יהודה הלפר שורה של מחקרים על הגותו של ר' ביבאגו: Y. Halper, 'Philosophical Allegory in Bibago: Exegetical Duplicity for the Sake of Open Inquiry,' *Jewish Studies Quarterly*, 21 (2014), pp. 261-276; idem, 'Bibago's Introduction to his "Commentary on Aristotle's Metaphysics"', *Zutot*, 10 (2013), pp. 1-15; idem, 'Abraham Bibago on the Logic of Divine Science: Metaphysics a and the Legend of the Pardes', forthcoming; idem, 'Abraham Bibago on Intellectual Conjunction and Human Happiness: Faith and Metaphysics according to a 15th-Century Jewish Averroist', forthcoming in *Quaestio: Yearbook of the History of Metaphysics*; of *Metaphysics* במחקרים אלו טוען הלפר כי קיים הבדל משמעותי בין פירושו של ביבאגו לספרי אריסטו ובין התפיסות המוצגות בדרך אמונה. לדעתו של הלפר, תפיסתו האמיתית והאבן רושדית של ביבאגו באה לידי ביטוי בפירושו לאריסטו. לדעתי המצב שונה, מכיוון שביבאגו מפרש את ספריו של אריסטו על פי כוונת המחבר בעוד הוא מביא את עמדתו האישית בספרו דרך אמונה. מכיוון שההבדלים האלו אינם חשובים בנוגע לשאלת הבחירה, לא אדון בהם במאמר.

2 על נושא הבחירה עיינו: קנולר (L. Knoller, *Das Problem der Willensfreiheit in der Älteren Jüdischen*); L. Stein, *Die Willensfreiheit* (Religionphilosophie, Breslau 1884) מסיים את סקירתו בהגותו של הרמב"ם; R. Krygier, *À la limite de Dieu: L'énigme de L'omniscience Divine et du Libre Arbitre Humain dans la Pensée Juive*, Paris 1998; קריגיה מתמקד בהגותם של הרמב"ם, רלב"ג ורח"ק, אך סוקר גם את דעותיהם של פילוסופים יהודים רבים אחרים; C. Sirat, 'Deux Philosophes Juifs Répondent à Abner de Burgos à Propos du Libre-Arbitre Humain et de L'omniscience Divine', *Mélanges Offerts à André Neher*, Paris 1975, pp. 87-94; סיראט מסכמת את דעותיהם של פולקר ואבן-כספי; A. Altmann, 'Free Will and Predestination in Saadia, Bahya and Maimonides', in: Idem (ed.), *Essays in Jewish Intellectual History*, Hanover, New-Hampshire 1981, pp. 35-64; A. Hyman, 'Aspects of the Medieval Jewish and Islamic Discussion of "Free Choice"', in: C. Manekin & M. Kellner (eds.), *Freedom and Moral Responsibility: General and Jewish Perspectives*, Maryland 1997, pp. 136-152; S. Feldman, 'A Debate Concerning Determinism in Late Medieval Jewish

של ר' ביבאגו לבעיה זו לא זכתה כלל לתשומת לב במחקר המודרני המועט הדן בו. מטרת מאמר זה היא אפוא לנתח את גישתו של ר' ביבאגו לנושא הבחירה האנושית והתהליך הפסיכולוגי המוביל אליה.

בתחילת המאמר נתנה את גישתו של ר' ביבאגו בנוגע לבחירת האדם ונראה מה הם תפקידיהם והגדרתם של תכונות נפש או של כוחות שונים, כגון השכל, הרצון והבחירה, בהיווצרות תהליך פסיכולוגי חופשי.³ נעשה זאת תוך בירור התנאים הנחוצים להגדרת הבחירה ותוך השוואה בין התהליך הפסיכולוגי אצל האדם לתהליך הקיים אצל החיות. לאחר מכן נבדוק מה הן ההשלכות של התהליך הפסיכולוגי האמור על כמה נושאים, ובהם השפעת הכוכבים על בחירת האדם, ושאלת תפקידו של הרצון בקביעת אמונתו של האדם, כפי שעולה בפירושו של ר' ביבאגו לחטא של אלישע בן אבויה.

הבחירה, תחולתה, תנאיה והתהליך המוביל אליה

בבואנו לנתח את תפיסתו של ר' ביבאגו לבחירה האנושית, חשוב לציין שלכל אורך ספרו המרכזי, *דרך אמונה*, ר' ביבאגו רואה את הבחירה הממשית⁴ האנושית כעובדה שאין עליה עוררין. לדוגמה, בתחילת ספרו⁵ הוא קובע שרצון האל אינו יכול להכריע את רצון האדם,⁶ מכיוון שהכרעה כזו הייתה מבטלת את טבע האפשר⁷ ואת צדקת מתן הגמול על מעשיו של האדם.⁸ לכן מובן שאצל ר' ביבאגו, הפסיכולוגיה האנושית מביאה לבחירה ממשית של

15-54 Philosophy', *PAAJR*, 51 (1984), pp. 15-54. פלדמן מסכם את גישתו של רח"ק ואת הביקורת עליה בסוף ימי הביניים; מחקריהם המסכמים של קרייסל בעניין הנבואה (H. Kreisel, *Prophecy: The History of an Idea in Medieval Jewish Philosophy*, Amsterdam 2001) (להלן קרייסל, נבואה) ושל שוורץ בעניין האסטרוולוגיה (ד' שוורץ, *אסטרוולוגיה ומגיה בימי הביניים*, ירושלים תשנ"ט) (להלן שוורץ). על תפיסתו של ר' ביבאגו בנוגע למאגיה אסטרוולוגית עיינו שם, עמ' 289-290.

3 כפי שנראה, הרצון והשכל הם כוחות בנפש בעוד הבחירה נובעת מן הצירוף של הרצון האנושי, השכל והיותו של האדם בעל גוף ותאוות גופניות.

4 אני משתמש במונח 'בחירה ממשית' כדי להצביע על אפשרות בחירה ממשית שבה הבוחר יכול לבחור בין שתי אפשרויות לכל הפחות, למרות השפעותיהם של כל הגורמים הפנימיים והחיצוניים המשפיעים עליו. זאת בניגוד לבחירה מוגבלת, שבה יש לבחור אפשרות תיאורטית מבחינת יכולתו האישית לבחור בכמה אפשרויות, אך למעשה מכלול הסיבות המופעלות עליו ברגע נתון קובעות את בחירתו לכיוון מסוים ידוע מראש.

5 דרך אמונה ז: א. כל הציטוטים מדרך אמונה נעשו על בסיס מהדורת קושטנטינה רפ"ב, על בסיס דפוס צילום שיצא לאור בשנת 1969 על ידי Farnborough: Gregg.

6 הכוונה לרצון כלל בני האדם. ייתכן בהחלט מצב שבו האל מונע מאדם תשובה כעונש על חטאיו הרבים. שם ביבאגו מפרש את הקשחת לב פרעה בכך שנמנעה ממנו התשובה. עונש זה ייחודי לפרעה ולאנשים המעמיקים במיוחד בחטא, ואיננו מייצג את היחס של האל כלפי רצון האדם בכללותו. ככלל, ביבאגו דוגל בפתרון הקלאסי (עיינו לדוגמה מורה נבוכים ג: יט-כא) בנוגע לשאלה של בחירה וידיעה: האל יודע את העתיד, אך האדם בוחר בבחירה חופשית ולא ניתן להבין איך הדברים מסתדרים יחד מכיוון שלא ניתן להבין איך ידיעת האל פועלת. לדעתו של ביבאגו, עצמאות הרצון האנושי היא חלק מן הבריאה, ולכן יש התאמה בין רצון האדם ורצון האל – רצון האל שרצון האדם יפעל בצורה חופשית.

7 שר' ביבאגו רואה אותו כאפשר ממשית.

8 על כך שתפיסת עולם דטרמיניסטית סותרת את החושים ואת יסודות התורה, עיינו גם: דרך אמונה סד: ב;

האדם. עתה ננסה לראות מה הם תפקידיהם של כוחות הנפש השונים בהיווצרות החופש האנושי.

בדף הראשון של דרך אמונה, ר' ביבאגו מגדיר את ההבדלים שבין פועלים בטבע לפועלים ברצון:⁹

ואומר שהפועלים אשר עליהם יפול שם הפועל באמת הן המה שני חלקים: הראשון פועל בטבע והשני פועל ברצון. הנה הפועל בטבע יפרד מהידיעה והידוע, כי לא ידע בדבר שיעשה, כי האש כשיחמם, לא ידע ולא יבין הדבר אשר יחמם ואין לו ידיעה בחימום הנמשך ממנו בטבע. והפועל ברצון ידע הדבר אשר יפעל. כי כאשר ירצה ראובן לעשות דבר מה ויבחר עשייתו ויעשהו, הנה לו ידיעה בפועל ההוא בלי ספק ובפעול גם כן. גם הפועל בטבע יפעל ההפך הראשון לבד ולא יפעל השני כי אם במקרה. כי הנה האש יחמם לבד ולא יקרר בעצם, אבל אם יקרר הנה הוא במקרה [...] אמנם הפועל ברצון יפעל בעצם השני הפכים, אחר שהרצון הוא הסיבה הפועלת, ולה השגה ורצון אפשרית מהשני הפכים.¹⁰

כאן אנו רואים שיש לפעולה ברצון שני מאפיינים המבדילים אותה מן הפעולה הטבעית. הראשון הוא מודעות של הפועל ברצון, בניגוד לחוסר מודעות של הפועל בטבע. זו כוונתן של המילים משורש יד"ע בפסקה הזו, קרי מדובר בידיעה מעשית של האפשרויות השונות העומדות בפני בעל הרצון (ולא בידיעה עיונית הנובעת בהכרח מהכרה שכלית שאין לחיות). הפועל ברצון חייב לדעת מה הוא עושה, בעוד הפועל בטבע מתפקד בצורה אוטומטית ללא כל ידיעה של מעשיו ושל תוצאותיהם. המאפיין השני הוא העובדה שהפועל ברצון יכול לעשות בעצם שני דברים שונים והפוכים, בעוד שהפועל בטבע, גם אם הוא יכול לעשות שני הפכים, זה במקרה ולא בעצם. משמעות הדבר היא שהפועל ברצון יכול במצב נתון לעשות בעצמו שני דברים שונים. לדוגמה, ראובן (או כלב, שגם הוא פועל ברצון) יכול ללכת לישון או ללכת לחפש אוכל, בעצמו הוא יכול לעשות את שתי הפעולות בה במידה, והשאלה מה ירצה לעשות איננה תלויה אלא בו. בניגוד לכך, האש יכולה לחמם ואף לקרר, אך במקרה נתון היא תמיד תחמם או תקרר. פעולתה של האש, היא החימום והקירור, נובעת במקרה ממנה בשל מושא פעולתה. פעולתו של הפועל הטבעי, האוטומטי, היא קבועה, והשינוי במעשיו נובע מן העצמים שעליהם הוא פועל (שהוא כלל איננו מודע להם), בעוד שפעולתו של הפועל ברצון היא בהגדרה מכוונת לאפשרות אחת מתוך כמה אפשרויות והיא מודעת ותלויה בעצמו ולא בנסיבות החיצוניות.¹¹

סט: ב: ז; א, שם ר' ביבאגו עוסק בקשר שבין רצון האל לרצון האדם. בדומה לר' יצחק פולקר, הוא קובע שרצון ה' הקיים באדם הוא בעצם חופשי, מכיוון שהאל חנן את האדם ברצון חופשי. על גישתו של פולקר בנדון עיינו: ש' צדיק, רצון ה', ידיעת ה' ורצון האדם בהגותו של רבי יצחק פולקר, דעת, 76 (תשע"ד), עמ' 147-172. 9 בחלק הזה של ספרו ר' ביבאגו עוסק בהגדרת רצון ה' וידיעתו. על הנושאים האלו בהגותו של ר' ביבאגו עיינו: נוראל (לעיל הערה 1), עמ' 208-211, 306-308; לאזורוף (לעיל הערה 1) עמ' 16-32. 10 דרך אמונה ב: ב. את הפסקה הזו ערכתי על בסיס אברהם ביבאג, דרך אמונה, בעריכת ח' פרנקל-גולדשמידט (תשל"ח), עמ' 49-50. 11 על הגדרת הרצון באותה הדרך עיינו גם: דרך אמונה ד: ב.

לכאורה מן הקטע הזה משתמע שכל בעל חיים בעל רצון יכול לרצות כל אחד משני חלקי האפשר לפי רצונו, ואין הבדל מהותי בין בחירת האדם לבחירת החיות.¹² אך בניגוד לכך, בחלק אחר של דרך אמונה, ר' ביבאגו מצמצם את הבחירה הממשית לבני האדם בלבד ומוציא ממנה את החיות ואת הישויות הנבדלות מן החומר (כמו האל והמלאכים). בהקדמה הרביעית של השער השישי, ר' ביבאגו קובע תחילה שהבחירה האנושית הממשית היא עיקר, אף שהרמב"ם לא קבע זאת במפורש בהקדמה לפרק חלק.¹³ לאחר מכן עובר המחבר להגדרת התנאים לבחירה חופשית ממשית:

וכמו שאמר הרב שאין הצאואה¹⁴ לבהמות ולא למי שאין לו שכל ושהאדם בעבור שכלו נצטווה והוא מצד היותו בעל שכל כי זה טבע השכל שיהיה חוקר משיג וחושב במחשבה ועיון ולזה אמר התורה ובחרת בחיים [...] והבן מה שאמרו ז"ל אי זו דרך ישרה שיבור לו האדם שרצונם אי זו דרך שממוצעת שהאדם יברר ולכן בטענה שכלית כי בם הנחיל כבר יאמר על בחירת כל אחד מחלקי הסותר הם הדרך הטובה הן הפכה כאומרו גם המה בחרו בדרכיהם וכו'.¹⁵

כאן ר' ביבאגו קובע, בדומה לרמב"ם,¹⁶ שהציווי ניתן רק לבעלי שכל, זאת מכיוון שרק לאלה יש אפשרות לחקור, להשיג ולחשוב על מעשיהם. בהמשך המחבר מציין שהמילה 'בחירה' משמשת לציון בחירה שכלית (בניגוד לרצון הלא-שכלי של החיות, כפי שנראה בהמשך), אך אף על פי שהבחירה היא במהותה שכלית, האדם יכול לבחור גם באפשרות הגרועה.¹⁷ לכן לדעת ר' ביבאגו קיימת אפשרות שהאדם ישתמש בשכלו לרעה. אמנם הבחירה בה'

12 היו לא מעט יהודים שהחזיקו בעמדה דומה לזו. הראשון שבהם הוא רבי יהודה הלוי, על כך עיינו: כוזרי, חלק ה, סעיף כ. בנוסף לכך, עמדה זו נעשתה נפוצה יותר בחצי השני של ימי הביניים, למשל ר' שמואל אבן תיבון ורבי ניסים ממוסרי החזיקו בה. על עמדתו של רבי יהודה הלוי עיינו: ש' צדיק, 'מבנה הנפש ובחירת האדם אצל רבי יהודה הלוי', *היספניה יודאיקה*, 9 (2013), עמ' כא-לו.

13 דרך אמונה, סד: ב, שם ר' ביבאגו שואל למה הרמב"ם לא כלל את הבחירה האנושית כעיקר (בדומה לרבי חסדאי קרשקש שאותו הוא לא מזכיר בשמו). לדעתו של ר' ביבאגו התשובה לשאלה זו היא שהבחירה הינה יסוד לכל הפעולות האנושיות ולא רק לדעת האלוהית, שאת עיקריה מנה הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק. על נושא העיקרים בהגות היהודית בימי הביניים עיינו: מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א.

14 ר' ביבאגו מתכוון לנאמר במורה נבוכים א: ב.

15 דרך אמונה סד: ב. בהמשך ר' ביבאגו מגדיר שהשם 'בחירה' נאמר בהוראתו הראשונית על הבחירה הטובה ורק בהוראה שנייה (המשותפת לראשונה בסוג) על הבחירה הרעה.

16 על תפיסתו של הרמב"ם בבחירה עיינו: ש' צדיק, 'מנגנון הבחירה בהגותו של הרמב"ם' (עתיד להתפרסם ב-*AJS review*) (להלן צדיק, 'רמב"ם'), שם יש גם סקירה של המחקרים הרבים בתחום. כפי שנראה, תפיסתו של ר' ביבאגו שונה מאוד מזו של הרמב"ם. אך את תפיסת הרמב"ם, כמו שאר התפיסות של היהודים כותבי הערבית, הוא לא יכול היה להכיר בגלל הפגמים שחלו בתרגומים מערבית לעברית בנושא הפסיכולוגיה. על כך עיינו: ש' צדיק, 'מובן של המילים "פ"כר" ו"הם" בערבית יהודית ובעיית תרגומן לעברית בימי הביניים' (עתיד להתפרסם בלשוננו). על נושא התרגומים עיינו גם: S. Harvey, 'Arabic into Hebrew: The Hebrew Translation Movement and the Influence of Averroes upon Jewish Thought', in: D. H. Frank and O. Leaman (eds.), *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Thought*, Cambridge 2003, pp. 258-280.

17 בהמשך נראה שבחירה זו גם יכולה להיעשות במודע.

הידיעה היא בחירה טובה מכיוון שהיא מתאימה יותר לטבעו של השכל, אך הבחירה הרעה אף היא משתמשת בשכל כדי לברור מה לעשות, ולכן למרות פחיתותה וריחוקה ממהות השכל, גם היא זוכה לשם 'בחירה'. לכן בקטע הזה, בניגוד לקטע הקודם, החופש האנושי אינו קשור לרצון (המשותף לאדם ולחיות) אלא לבחירה השכלית. בהמשך ההקדמה הזו,¹⁸ ר' ביבאגו ממשיך וקושר את בחירת האדם בשכלו. לדעתו השכל מוביל בהכרח אל הבחירה, ולכן השוללים את חופש הבחירה של האדם שוללים למעשה שהאדם הוא בעל שכל.¹⁹ בסוף ההקדמה ר' ביבאגו מסכם מה הם התנאים של החופש האנושי:

וגם הסבה החמרית אשר לנו לא תכריח מציאותנו ולא תחלוק על אפשרותנו אבל מצד היותנו בעלי חומר נהיה אפשריים ויכולים לעשות כפי הרצון אלינו וכפי מה שנראה היותו ראוי בחקנו כי אנחנו היותנו בוחרים ובעלי בחירה ורצון הוא לנו מצד היותנו בעלי חומר נושא הצורה העליונה כי אם נרצה להכניע חמרנו שכלנו יעלם מאיליו מעלה מעלה ואם לא נרצה אבל נרדוף אל התאוות הגשמיות הנה אז השכל יהיה עבוד ומשתומם ואם זה לנו כלו אם שלימות ואם חסרון בסבת הגוף [...] ולזה אמר כי הבעלי חיים הבלתי מדברים הם בעלי רצון אך לא בעלי בחירה ורצון כי לא יחלקו חלקי הסותר ויקחו הגובר אצל רצונם אבל האדם לבדו בהיותם בו אלא השני חלקים הראשון עליון והשני תחתון וגם המלאכים אינם בעלי בחירה ורצון כי אין להם חלקים מקבילין שיורכבו מהם אל שישתדלו לחלק הסותרים ולקחת ולברר מהם הגובר כפי מחשבתם [...] כי לא יפול שם הבחירה והרצון כי אם על מי שהוא מורכב משני חלקים מקבילים גשמי ושכלי.²⁰

בתחילת הפסקה פוסק ר' ביבאגו שאין בכוחו של החומר להכריע את רצונו של האדם. בהמשך הוא קובע שהאפשרות נוצרה אצל האדם כתוצאה של העובדה שהאדם הוא בעל חומר. החומר כמובן איננו התנאי היחיד לקיום האפשרות באדם (הרי גם עצמים סבילים לגמרי הם בעלי חומר, אך אינם בעלי אפשרות דומה לזו של האדם), אבל לדעתו של ר' ביבאגו הצירוף של החומר ושל הצורה העליונה, קרי השכל, הוא הסיבה לקיום האפשרות במין האנושי.

כפי שמציין ר' ביבאגו, הרצון הוא הקובע איזה משני הצדדים הקיימים באדם יקבל את הבכורה ('אם נרצה'). הרצון הוא הפוסק בין שני המניעים החזקים: התאוות הגשמיות המשותפות לו ולחיות מחד גיסא, והצורה השכלית המייחדת את האדם על פני האדמה

18 דרך אמונה סה: א.

19 מה שלדעתו מביא לסתירה פנימית, מכיוון שהגדרת האדם הוא חי מדבר, קרי בעל שכל.

20 דרך אמונה סד: ב. בהמשך ר' ביבאגו קובע שגם לאל אין בחירה ורצון.

מאידיך גיאסא.²¹ באמצעות הרצון האדם מעדיף אחד משני הצדדים האלו ומחזק אותו, ואילו את השני הוא עוזב ומחליש את כוחו.²² לאחר מכן עובר ר' ביבאגו לדבר על בעלי החיים.²³ לשיטתו, בעלי החיים הם בעלי רצון אך לא בעלי בחירה. הסיבה שבגללה הם אינם בעלי בחירה קשורה לכך שחסרה להם היכולת השכלית שבעזרתה היו יכולים לנתח את האפשרויות השונות ('לחלק חלקי הסותר') ולבחור ללכת לפי אחת מהן. לדעתו של ר' ביבאגו, גם המלאכים וגם האל אינם בעלי בחירה ורצון²⁴ מכיוון שהם אינם מורכבים מחלקים שונים. לכן לדעתו המלאכים והאל תמיד עושים את הטוב ומקיימים את צווי השכל ואין להם אפשרות ממשית. אפשר אפוא לסכם שלדעת ר' ביבאגו, מה שהופך את האדם לבעל אפשרות הוא העובדה שיש לו משיכה לשני כיוונים שונים ויכולת שכלית המאפשרת לו לברור בצורה מושכלת איזה משני הצדדים עדיף (הרי גם לחיות יכולה להיות משיכה לכמה כיוונים שונים, כמו כלב רעב ועיף). אם נשווה את האמור כאן למה שראינו בפסקה הראשונה,²⁵ נבין שהכוח המברר את משמעות האפשרויות השונות הוא אמנם השכל, אך הכוח המחליט בפועל לאיזו משהיהן ללכת הוא לא אחר מאשר הרצון, המשותף לאדם ולבעלי החיים. לדעתו של ר' ביבאגו קיימים אפוא שלושה שלבים של התהליך הפסיכולוגי האנושי, שרק הצירוף של שלושתם יחד נותן לאדם את הבחירה הממשית הייחודית לו. ראשית, האדם נמשך לשני כיוונים מנוגדים במהותם: השכל והתאוות הגופניות. שנית, שכלו של האדם מברר את טבען של כל אחת מן האפשרויות שמולו. בשלב השלישי הרצון מחליט

- 21 על כך שהמשיכה לשני כיוונים שונים היא ייחודית לאדם בגלל החיבור בין תאוה חומרית לשכל, עיינו: הביאור האמצעי של אבן רושד לספר על הנפש לאריסטו, בתרגום ובעריכת א' עברי, ירושלים תשס"ג, עמ' 126-127. במקור הערבי: A. Ivry (ed.), *Middle Commentary on Aristotle's De Anima: A Critical Edition of the Arabic Text with English Translation*, Provo, Utah 2002, pp. 127-128. כפי שנראה בהמשך, ר' אברהם ביבאגו, בדומה לאבן רושד, חושב שתמיד ישנה משיכה חומרית שהיא חזקה יותר מן האחרות. ההבדל בין אבן רושד לבין ר' ביבאגו הוא שאצל הראשון, היכולת השכלית האנושית קשורה בעיקר בזמן: השכל מושך לתועלת לטווח ארוך בעוד התאוות מושכות לסיפוק מיידי. בניגוד לכך, אצל ר' ביבאגו השכל יכול למשוך את האדם לדברים נשגבים (שלא בהכרח קשורים בתועלת).
- 22 על המתח שבין השכל ובין הגוף או התאוות, עיינו בין השאר: דרך אמונה כ: ב; כב: א; כג: ב; כח: א (שם ר' ביבאגו קובע שאין אפשרות שהאדם ילך תמיד אחר שכלו); ל: א; לג: א; לו: א-ב; לח: ב; מח: ב.
- 23 על היחס בין האדם לבעלי חיים עיינו גם: דרך אמונה לד: ב. שם ר' ביבאגו קובע שההבדל בין החיות לאדם הוא השכל שאין לחיות ויש לאדם. זאת בדומה להבחנה הפילוסופית המקובלת (בין השאר עיינו: אריסטו, על הנפש, ספר שלישי). על היחס שבין בחירת האדם לבחירת החיות בפילוסופיה היהודית עיינו גם: ש' צדיק, 'בחירת האדם ורצון החיות בפילוסופיה היהודית בסוף ימי הביניים', *JSIS*, 9 (2010), עמ' 181-201 (להלן צדיק, 'רצון החיות').
- 24 קביעה זו סותרת דברים אחרים שאומר ר' ביבאגו בחלקים אחרים של ספרו, לדוגמה: דרך אמונה כט: א; נ: א; סב: ב; עג: א. הפתרון לסתירה זו הוא שיש לבעלי החיים בחירה ורצון, אך בחירתם ורצונם אינם אפשריים כמו אלה של האדם.
- 25 גם ניתוח מדוקדק של הנאמר כאן מביא לאותה מסקנה, מכיוון שגם כאן הרצון הוא המניע את הבחירה. את המילים 'ויקחו הגובר אצל רצונם' אפשר להבין בשתי דרכים. ראשית דרך דטרמיניסטית – האדם מחלק בשכלו את האפשרויות השונות ולאחר מכן הרצון נמשך בצורה טבעית אל אחת משתי האפשרויות שהשכל הכין עבורו. פירוש כזה איננו אפשרי מכיוון שהוא סותר את כוונת הפסקה הזו, שמטרתה להסביר שקיימת אפשרות ממשית באדם. לכן נשאר הפירוש השני, שלפיו כוונת המילים האלו היא שהרצון מחליט מה הוא הגובר אצלו והולך אחריו.

באיזו אפשרות יבחר האדם.²⁶ לאחר מכן השכל (הפעם השכל המעשי) פועל כדי להשיג את המטרה שהגדיר לעצמו האדם.²⁷ לשכלים הנבדלים חסרה המשיכה לשני הכיוונים השונים, ולכן רצונם מוכרח ללכת לכיוון שכלם היודע את האמת. גם לחיות אין משיכה לשני הכיוונים, כי להן חסר השכל, ולכן, כפי שנראה בהמשך, הן נמשכות אחר התאוה החזקה ביותר.

לכן לדעתו של ר' ביבאגו קיים הבדל בין סיבת החופש האנושי, שהיא השכל והיותו של האדם מושפע מחומרו ומשכלו, לבין המכריע של אותו החופש האנושי. אותו מכריע, לדעת ר' ביבאגו, הוא הרצון המשותף לאדם ולחיות.

אם נשווה את המצב של החיות לזה של האדם בשיטתו של ר' ביבאגו, אפשר לראות שלחיות יש רק יכולת בחירה תיאורטית הנובעת מרצונן (על פי מה שראינו בקטע הראשון), אך לא אפשרות ובחירה ממשיות. הרצון של החיות, על פי ר' ביבאגו, כשלעצמו יכול לעשות דברים שונים כמו ללכת לאכול או ללכת לישון, במקרה של הכלב העייף והרעב. אך למעשה הכלב יהיה תמיד עייף יותר מאשר רעב או להפך, ולכן לא תהיה לו אפשרות ממשית של מכלול פעולות, אלא רק אפשרות תיאורטית הנדחפת מכוון גורמים חיצוניים או פנימיים לכיוון ידוע מראש.

השאלה היא אפוא מה הם הגורמים המכריעים את רצון החיות לכיוון מסוים, ללא אפשרות ממשית לעשות משהו אחר, למרות היכולת התיאורטית שלהן הנובעת מרצונן. שאלה זו חשובה לא רק להבנת התהליך הפסיכולוגי אצל החיות, אלא גם להבנת הפסיכולוגיה האנושית, מכיוון שאין שום סיבה להניח שאותם גורמים אינם משפיעים במידה מסוימת גם על בחירת האדם. כדי לענות על השאלה הזו אנו צריכים לראות מה דעתו של ר' ביבאגו בנוגע להשפעת הכוכבים²⁸ ושאר כוחות הטבע על היצורים החיים השונים (בני אדם וחיות).

השפעת הכוכבים

כמו רבים מן הפילוסופים היהודים בסוף ימי הביניים, גם לדעת ר' ביבאגו יש למערכת הכוכבים השפעה לא מבוטלת על מעשיו של האדם. הוא מתאר את השפעת הכוכבים על מזג האדם ועל תכונות נפשו במקומות רבים בדרך אמונה.²⁹ לדוגמה, אגב דינו ברצון ה', קובע ר' ביבאגו שהרצון האלוהי פועל בעולם דרך ארבע סיבות שונות:³⁰

- 26 על כך שהרצון מפעיל את הבחירה עיינו גם דרך אמונה ד: ב; סט: ב.
- 27 זו הסיבה שר' ביבאגו קובע שהרצון הוא התחלת השכל המעשי (דרך אמונה לד: א).
- 28 על הנושא הזה בהגות היהודית בימי הביניים עיינו: שוורץ (לעיל הערה 2).
- 29 למשל דרך אמונה לג: ב; מח: א (על השפעת המזג על תכונות האדם).
- 30 לפני כן ר' ביבאגו עוסק בפירוש הפסוקים השונים שהביא הרמב"ם בפרק ב: מח במורה נבוכים כדי להסביר את הסיבות השונות שדרכן רצון ה' פועל בעולם. פרק ב: מח במורה נבוכים נמצא במוקד הוויכוחים במחקר המודרני בעניין גישת הרמב"ם לבחירה חופשית. פירושים דטרמיניסטיים של פרק זה מביאים, S. Pines, 'Abul Barkat Poetics and Metaphysics', *Scripta Hierosolymitana*, 4 (1960), pp. 120-198 A. Altmann, 'Free Will and Predestination in Saadia Bahya and Maimonides', in: 198-195 עמ' 198-195 idem (ed.), *Essays in Jewish Intellectual History*, Hanover, New Hampshire 1981, pp. 35-64

וכן כל הפסוקים אשר הוקשו על הרב זל' בפרק מח ח'ב: ולהיות הפעולות אשר יוחסו לדבר י' הם על ד' פנים: הא' פעולה טבעית כמו שהאש יחמם: והב' פעולה מערכיית כמו שיאמרו דבר מה או איש מה פעל בכח מזלו. והג' פעולה בחיריית. והד' מקרית והוא אשר סבתה מוסכלת³¹ והרצון האלהי למעלה מכלן.³²

בפסקה הזו ר' ביבאגו מביא כאמור אסמכתה מדברי הרמב"ם בפרק ב: מח,³³ אך מהשוואה עם דברי הרמב"ם באותו פרק מתברר מיד כי קיים פער גדול בין דבריו של ר' ביבאגו לבין דבריו של הרמב"ם עצמו:

ברור מאוד שלכל דבר מחודש יש בהכרח סיבה קרובה שחידשה אותו. ולסיבה זאת יש סיבה, וכן הלאה עד אשר מגיעים אל הסיבה הראשונה לכל דבר, כוונתי לחפצו של האל ובחירתו [...] דע שכל הסיבות הקרובות שמהן חודש מה שחודש, אין הבדל אם הן סיבות עצמותיות וטבעיות או בחיריות או מקריות. ב'בחיריות' מתכוון

ובמיוחד עמ' 47-54, 'Maimonides on Freedom of the Will and Moral Responsibility', M. Sokol, *Harvard Theological Review*, 91 (1998), pp. 25-39; 26-28; תפיסה של הרמב"ם כהוגה התומך במידה רבה של דטרמיניזם בגלל השפעת המזג על בני אדם מובאת אצל: G. Freudenthal, 'La Détermination Partielle, Biologique et Climatologique, de la Félicité Humaine: Maimonide versus Al-Fārābī a Propos des Influences Célestes', in: T. Levy & R. Rashed (eds.), *Maimonide Philosophe et Savant (1138-1204)*, Peeters 2004, pp.79-129; ב: מח נמצא אצל: J. Gellman, 'Freedom and Determinism in Maimonides' Philosophy', in: E. L. Ormsby (ed.), *Moses Maimonides and his Time*, Washington 1989, pp. 139-150; J. Gellman, 'Human Action in Rambam's Thought: Individual Autonomy and Love of G-d', *Jewish Thought*, 2 (1993), pp. 123-144; J. Stern, 'Maimonides' Conception of Freedom and the Sense of Shame', in: H. Manekin & M. M. Kellne (eds.), *Freedom and Moral Responsibility: General and Jewish Perspectives*, Maryland 1997, pp. 217-265; וצדיק, 'רמב"ם' (לעיל הערה 15).

31 חשוב להדגיש שאפשר לפרש את הסיבה המקרית בשתי אפשרויות שונות: 1. קיימת בעולם מידה מסוימת של אקראיות (בגלל החומר או בגלל משהו אחר) הגורמת לאי-ודאות גם כאשר כל הסיבות הן טבעיות לחלוטין (ר' יצחק אלבלג למשל הלך אחר דעה כזו. על כך עיינו: ר' יצחק אלבלג, *תיקון הדעות*, מהדיר י"א ויידה, ירושלים תשל"ג, הערה מט עמ' 75-76, וש' צדיק, 'רצון החיות' [לעיל הערה 24]); 2. המקרה נובע מהיעדר הבנה של האדם באשר למערכת הסיבות המשפיעות על עצמים מסוימים. לפי הגישה הזו, אין אקראיות בעולם, אלא רק חוסר ידיעה אנושית באשר לחלק מן החוקים הדטרמיניסטיים הפועלים על המערכת (זו התפיסה שאל-גוזאלי מציג בספרו *כוונת הפילוסופים במאמר השלישי העוסק במטפיזיקה*. על כך עיינו: אל-גוזאלי, *כוונת הפילוסופים*, בתרגום רבי יצחק אלבלג, כתב יד אוקספורד 1344, דף נו: א-ב). העובדה שר' ביבאגו מאמץ את ההסבר השני מראה שלדעתו אין אקראיות בעולם החומרי הרגיל. כלל המערכת היא דטרמיניסטית, עם יוצא מן הכלל אחד: רצון האדם ובחירתו.

32 דרך אמונה ו: ב.

33 צריך לציין שתפיסתו של ר' ביבאגו בנוגע לרצון השם שונה מאוד מזו של הרמב"ם. על תפיסתו של ר' ביבאגו עיינו הערה 7 לעיל. על תפיסתו של הרמב"ם עיינו: נוריאל (לעיל הערה 1), עמ' 41-63; C. Manekin, 'Divine Will in Maimonides' Later Writings', *Maimonidean Studies*, 5 (2008), pp. 189-221; A. Ivry, 'Neo-Platonist Currents in Maimonides Thought', in: J. Kraemer (ed.), *Perspectives on Maimonides*, Oxford 1991, pp. 115-140.

אני שסיבת אותו מחודש היא בחירתו של אדם, או אפילו רצונו של בעל-חיים מבין שאר בעלי החיים.³⁴

כאן אנו רואים שהרמב"ם מחלק את הסיבות השונות הבאות מרצון ה' לשלוש קבוצות: טבעיות, בחיריות ומקריות. בקבוצת הסיבות הבחיריות הוא כולל סיבות הנובעות מרצונם של בעלי חיים ואת אלה הנובעות מבחירות האדם. ר' ביבאגו מפרש אפוא את הרמב"ם בצורה שונה מן הטקסט שראה מולו.³⁵ במקום החלוקה הפנימית של הסיבות הבחיריות בין בחירת האדם לרצון של בעלי החיים, ר' ביבאגו יוצר שני חלקים שווים – הסיבה הבחירית והסיבה המערכתית. ממה שראינו בחלק הראשון של המאמר, מובן למה ר' ביבאגו מעוניין לשנות את החלוקה המקורית הקיימת ברמב"ם: לדעתו הבחירה היא נחלתם של בני אדם בלבד ולא ייתכן שימוש במילה 'בחירה' ביחס לבעלי חיים. אך מה שמעניין יותר בחלוקה שמציג ר' ביבאגו היא הקטגוריה שהוא יוצר כדי לבטל את הכללתם יחד של רצון החיות ובחירת האדם בקטגוריית הבחירה.

הקטגוריה הזו היא הסיבה המערכתית. כפי שמסביר ר' ביבאגו, כוונתו בסיבה המערכתית היא השפעת מערכת הכוכבים, על מזלותיה השונים, על בני האדם וגם על שאר הדברים בעולם.³⁶ ראשית, חשוב לשים לב לאיזה סוג של פעולה מתכוון ר' ביבאגו כאשר הוא מדבר על 'דבר מה או איש מה הפועל מכוח מזלו'. פעולה זו של ה'דבר' איננה יכולה להיות פעולתו של עצם טבעי לחלוטין, מכיוון שאז היא הייתה כלולה בקטגוריה של הפעולות הטבעיות, כמו חימום האש. כאמור, פעולה כזו גם לא יכולה להיות פעולתו של האדם המשתמש בבחירתו (הבאה מן השכל כפי שראינו), מכיוון שאז היא הייתה בחירתית. לכן, ככל הנראה, ר' ביבאגו מתכוון במילים אלו לשימוש של בעלי החיים או של בני אדם ברצונם. הוא מבדיל אפוא בין פעולותיהם של בני האדם ושל החיות על פי מזלם האסטרוני ועל פי רצונם,³⁷ לבין פעולותיהם של בני האדם על פי בחירתם הנובעת משכלם.

להבחנה זו יש משמעות רבה מבחינת התהליך הפסיכולוגי שעובר האדם בשעת בחירתו. לשיטתו של ר' ביבאגו, קיימים שני סוגים שונים של פעולות אנושיות: פעולות של בני אדם, הפועלים בדומה לחיות על פי השפעת המערכת האסטרונית עליהם, ופעולותיהם של בני אדם הפועלים על פי בחירתם.

בהמשך דרך אמונה עוסק ר' ביבאגו במפורש בשאלת הדטרמיניזם האסטרוני והשפעתו

34 מקור: 'בין הו ג'דא אן כל שי חאדת' פלא בד לה מן סבב קריב אחדת'ה ולד'לך אלסבב סבב והכד'א אלי אן ינתהי ד'לך ללסבב אלאול לכל שי אעני משיה' אללה ואכ'תיארה [...] אעלם אן אלאסבבב אלקרבה' כלהא אלתי ענהא חדת' מה חדת' לא פרק בין אן תכון תלך אלאסבבב ד'אתיה' טביעה' או אכ'תיאריה' או ערצ'יה' אתפאקיה' ואעני באלאכ'תיאריה' אן יכון סבב ד'לך אלחאדת' אכ'תיאר אנסאן חתי ולו כאן אלסבבב אראדה' חיואן מן סאיר אלחיואנאית'. הציטוטים של המקורות הערביים של מורה נבוכים נלקחו כולם ממהדורתו של מונק, פריס 1856-1866.

35 צריך להדגיש שגם בתרגומו של אבן תיבון, שבו השתמש ר' ביבאגו, החלוקה זהה לחלוקה אשר במקור הערבי שהבאתי כאן בתרגומו של מ' שוורץ לעברית. גם תרגומו של אל-חריזי ממשך (אמנם בצורה מעורפלת במקצת) את החלוקה הקיימת במקור בערבית (בתרגום אל-חריזי הפרק הוא פרק מט של החלק השני).

36 יצירת הקטגוריה הזאת כמובן סותרת לגמרי את גישתו של הרמב"ם. על היחס של הרמב"ם להשפעת הכוכבים עיינו: T. Langermann, 'Maimonides' Repudiation of Astrology', *Maimonidean Studies*, 2 (1991), pp. 123-158; על יחסו למאגיה אסטרונית עיינו: שוורץ (לעיל הערה 2), עמ' 92-110.

37 כפי שראינו קודם, ר' ביבאגו עצמו מבדיל בין הרצון של החיות ושל האדם לבין הסיבות הטבעיות.

על מעשיהם של בני אדם.³⁸ הוא פותח את דיונו בנושא בקביעה שלא ייתכן קיומו של טרמיניזם אסטרלי:

ואני אפלא תכלית הפלא אם יקבלו חכמינו הקדושים³⁹ ההקדמה האומרת שהאדם בעל בחירה ורצון אשר היא שורש עליו יבנו כל עיקרי התורה⁴⁰ והאמונה וגם כל השתדלות ועסק ומשא ומתן וכמו שאבאר לפנים. ויקבלו עם זה שהאדם מוכרח במעשיו מכח מולדו ומזלו אין זה כי אם קבלת ב' הפכים. כי אם היה האדם נתון תחת ממשלת צבא השמים הנה הם יטוהו לכל אשר יחפוצו ולא יוכל להנצל מהם כי טבע מולדו כן חייב ואם כן איך ומה תתקיים הבחירה האנושית ואי זה מקום למצות התורה המשימה עונש לחוטא וגמול לצדיק.⁴¹

כאן ר' ביבאגו פוסק בצורה חד-משמעית, שלא ייתכן שחז"ל האמינו בטרמיניזם אסטרלי. טענותיו הן הטענות הקלאסיות והרגילות לטובת הבחירה, והן משני סוגים.⁴² ראשית, טענות דתיות: ללא הבחירה לא ייתכנו שכר ועונש מוצדקים מן האל.⁴³ שנית, טענות עובדתיות: ללא בחירה ממשית אין משמעות להשתדלות האדם ולכל מעשיו, מכיוון שאלו קבועים מראש. לכן לדעת ר' ביבאגו לא ייתכן שהאדם יהיה נתון לחלוטין לממשלת גרמי השמים ושיהיה ביכולתם של האחרונים להטות אותו לכל כיוון אפשרי. לדעתו של המחבר, יש לאדם נטייה טבעית לפעולות מסוימות, הקיימת אצלו בגלל השפעותיה של המערכת האסטרלית, אך יש לו גם בחירה חופשית ממשית המאפשרת לו לעשות פעולה הפוכה מהן. צריך גם לציין שר' ביבאגו קובע בפסקה הזו, שאדם 'בעל בחירה ורצון' לא יפעל בצורה דטרמיניסטית מוחלטת. כאן אנו רואים שוב שבחירתו, קרי יכולתו הממשית להחליט בן אפשרויות שונות של האדם תלויה בבחירה וגם ברצון.⁴⁴ בהמשך אותו הקטע קובע ר' ביבאגו ממה נובעת בחירתו החופשית של האדם:

ולכן החוטא בבחירתו יענש הן שיהיה ישראל הן שיהיה משאר האומות כמו שבא בספרי הקדש ולא יתנצלו באמרם כי זה בא להם מטבע הכוכבים והמזלות ומכח מערכה. ועוד כי למה שהיה האדם הוא אדם בהבדלו האחרון והוא השכל הנשפע עליו בעת היצירה כמו שיתבאר והיו שאר כוחות הנפש הגשמיות אשר בו כהוגה

38 הדיון נמצא בדרך אמונה יט: א-כא: א. בקטעים האלו ר' ביבאגו עוסק בין השאר בפירוש דברי חז"ל, שמהם משתמע שיש דטרמיניזם אסטרלי.

39 במהדורה כתוב 'הקדו', ולכן יכול גם להיות שכוונתו 'הקדומים' ולא 'הקדושים'.

40 על כך שהבחירה האנושית היא עיקר התורה, שקודם אפילו לעיקרי התורה הייחודיים ליהודים, עיינו הערה 11 לעיל.

41 דרך אמונה יט: א.

42 על טענות אלו עיינו בין השאר: רס"ג, אמונות ודעות בתרגום הרב י' קאפח, ירושלים תשנ"ט, מאמר רביעי, עמ' קנ"א-קס"ח; ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, תרגום מ' שורץ, באר שבע (טרם יצא לאור) מאמר ה, סעיף כ; ר' חסדאי קרשקש, אור השם, מהדיר ש' פישר, ירושלים תש"ן, מאמר ב, כלל ה, פרק ראשון.

43 בהמשך הפסקה מרחיב ר' ביבאגו את הדיבור על טענה זו.

44 כפי שראינו לעיל, יש שימוש נוסף של המילים 'בחירה' ו'רצון', שהושאל גם לכוכבים ואף למעשיו של האל. זאת אף על פי שהאל וגם הכוכבים פועלים בצורה דטרמיניסטית לחלוטין, משום שאין להם השפעות חומריות כלל.

והחוש הן הנה נכללות בצורה השכלית המעצמת אותן בדרך ההבדל האחרון כמו שהתבאר בששי ממה שאחר והיה השכל האינושי למעלה מכל מזל וגלגל להיותו בצלם אלוהים.⁴⁵

בפסקה הזו ר' ביבאגו קובע במפורש מה הסיבה לכך שהאדם חופשי מהשפעת המזלות – בזכות צורתו השכלית (שהוא צלם אלוהים אשר בו),⁴⁶ שכוללת את כלל כוחותיו הנפשיים מן הכוח ההוגה ועד החוש. מכיוון שאפילו הכוחות הנמוכים באדם הם חלק מן הצורה השכלית שלו, שמקורה אלוהי ועל-גשמי, לא ייתכן שהמזלות, שהשפעותיהם גשמיות בהגדרה,⁴⁷ יקבעו את מעשיו.

לכן אפשר לסכם שלדעת ר' ביבאגו, החיה היא בעלת רצון המאפשר לה כעיקרון לעשות פעולות שונות ומשונות. בניגוד לאש שמחממת תמיד, הכלב יכול ללכת לצוד או ללכת לישון. אך למעשה, בגלל השפעת הכוכבים (דרך המזג בין השאר), החיות מפעילות את רצונן לכיוון מסוים ידוע מראש. למשל, לדעת ר' ביבאגו לא ייתכן מצב שבו כלב, שהוא גם עייף וגם רעב, יוכל באופן מעשי לעשות כל אחת משתי הפעולות. המזג שלו (הנובע מהשפעת המערכת האסטרלית) יקבע תמיד מה הוא יותר: עייף או רעב, ולא ישאיר לכלב אלא להפעיל את רצונו בהתאם.

בניגוד לכך, אצל האדם קיימת יכולת שכלית המאפשרת לו לחלק את האפשרויות השונות ולנתח אותן. בזכות יכולת זו מסוגל האדם, במצב נתון, לנתח את האפשרויות השונות שלפניו, להבין אותן, ואז להפעיל את רצונו ולבחור אחת מהן. הוא יכול להחליט ללכת לפי הדחף הפיזי החזק ביותר, ולהיות אדם הפועל על פי המערכת, או ללכת לפי עצה אחרת של שכלו ולהיות אדם שבוחר במובן הגבוה של המילה.

כאן אנו רואים שוב את דו-המשמעות של המילה 'בחירה' אצל ר' ביבאגו. משמעות המילה 'בחירה' בקטע שבעמוד ו: ⁴⁸ היא בחירה שכלית, בניגוד להשפעת המערכת האסטרלית או בניגוד לפעולה טבעית כלשהי. לכן הבחירה שם היא ככל הנראה בחירה טובה, לפי השכל ולא לפי החומר. ואילו בקטע האחרון שראינו, ר' ביבאגו מדבר בצורה חד-משמעית על בחירה שיכולה לבחור גם בחטא.⁴⁹ לדעת ר' ביבאגו, הבחירה היא בין ההשפעה החומרית והמזגית (הנובעת ממערכת הכוכבים) על האדם, לבחירה באפשרות אחרת שמציע השכל.⁵⁰

חשוב להדגיש שהרצון של האדם לכאורה דומה ומשותף לרצון של החיות. אך בקטע הזה אנו רואים את סיבת השוני הגדול בין שני הרצונות האלו. רצון האדם הוא חלק מן

45 דרך אמונה יט: א. בהמשך קובע ר' ביבאגו שהרצון האלוהי הוא הפועל בצלם האלוהי של האדם (קרי בצורתו השכלית).

46 על כך עיינו בין השאר: מורה נבוכים א: א.

47 כפי שר' ביבאגו מתאר בהמשך אותו קטע.

48 הקטע הראשון שראינו בחלק הזה של המאמר. שם המילה 'בחירה' מתארת סיבה שונה מן המערכת, מן הטבע ומן המקרה.

49 ר' ביבאגו אינו מתאר מצב שבו האדם יכול לפעול בצורה רעה יותר מאשר ללכת לפי דחפיו הנמוכים, שכלל הנראה נובעים מסכום ההשפעות המזגיות השונות עליו.

50 לכן הבחירה הראשונה דומה למשמעות הנשגבה ביותר של המילה שראינו בחלק הראשון של המאמר, והבחירה השנייה דומה למשמעות המושאלת.

הצורה השכלית (כמו החוש). השכל של האדם לא רק מאפשר לו לעשות דברים שונים משאר החיות, אלא שלשיטתו של ר' ביבאגו הוא גם מעלה את שאר כוחותיו של האדם (המשותפים לו ולחיות) לרמה אונטולוגית גבוהה יותר. זה בדיוק מה שקורה לרצון האדם: בזכות הקשר עם השכל, הרצון הפך מקבלן ביצוע של השפעות המוגז ומערכת הכוכבים (כפי שהוא אצל החיות), לשחקן עצמאי המסוגל לבחור בצורה ממשית בין אפשרויות שונות.

חטאו של אלישע בן אבויה ושאלת חובת האמונה

עד כה ראינו את הדגם של התהליך הפסיכולוגי המוביל אל הבחירה. כעת נעיין בדוגמה⁵¹ של ניתוח סיפור חטאו שבו משתמש ר' ביבאגו בדגם הפסיכולוגי שראינו קודם. לאחר מכן ננתח את ההשלכות של תפיסתו הפסיכולוגית של ר' ביבאגו לשאלת תפקידו של הרצון בקביעת האמונה של האדם.

הדיון של ר' ביבאגו בחטאו של אלישע בן אבויה⁵² ארוך⁵³ ומתמקד בעיקרו בסיבות הכפירה של אלישע. לדעתו של ר' ביבאגו, שורש החטא של אלישע היה אמונתו בחוסר האפשרות של קיום הנפש לאחר המוות, מבית מדרשו של אבונצר אל-פאראבי.⁵⁴ אגב הדיון הזה בהשכלת האדם, ר' ביבאגו גם מציין פעמיים את הסיבות של חטאו של אלישע

51 בנוגע לחטאו של אדם הראשון, ר' ביבאגו מפרש את החטא בדרך אמונה לט: א-מג: א (הוא גם מזכיר אותו כמה פעמים במקומות אחרים, כמו למשל בדרך אמונה לו: א). בסך הכול ר' ביבאגו ממשיך את פירושו של הרמב"ם בנוגע לדברים הפסיכולוגיים. האדם מסמל את השכל שרוצה להגיע להשכלה, חוה את החומר, והנחש את הכוח המתעורר. ההבדל הגדול בין הרמב"ם לבין ר' ביבאגו נמצא לא בצד הפסיכולוגי של החטא, אלא בתפקיד של ההשכלה. לדעת ר' ביבאגו (דרך אמונה, בעיקר מב: א-ב), החטא איננו רק פנייה למפורסמות, אלא פנייה מן ההשגה הישירה אל האמת שהיא ודאית וטובה יותר (בהמשך הספר הוא מזהה אותה עם האמונה) להשגה מדעית שצריך ללמוד מן החומר בעזרת הכוח המדמה, ושלכן יכול בקלות להביא לחטאים. על תפיסתו של ר' ביבאגו לאמונה עיינו: נוריאל (לעיל הערה 1), עמ' 263-270. על תפיסתו של הרמב"ם לחטא הקדמון עיינו בין השאר: ש' קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת בראשית, ירושלים תשמ"ז; ז' הרוי, 'פירוש הרמב"ם לבראשית ג כב', דעת, 12 (תשמ"ד), עמ' 15-22; L. V. Berman, 'Maimonides on the Fall of Man', *AJSR*, 5 (1980), pp. 1-15.

52 על חטאו של אלישע אצל הרמב"ם עיינו: S. Stroumsa, 'Elisha ben Abuyah and Muslim Heretics in Maimonides' Writing', *Maimonidean Studies*, 3 (1992-1993), pp. 173-193.

53 עיינו בעיקר: דרך אמונה לו: א-ב; מג: ב-מו: א; וגם קב: ב.

54 על הגישה הזאת המיוחסת לאל-פאראבי בימי הביניים (בין השאר על ידי הרלב"ג), עיינו: ש' פינס, 'על המחשבה היהודית ועל השפעתה על העולם החיצוני', מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 127-133; S. Pines, 'The Limitation of Human Knowledge according to Al-Farabi, Ibn Bajja and Maimonides', in: I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Cambridge 2000, pp. 82-109; S. Pines, 'Les Limites de la Métaphysique Selon Al-Farabi, Ibn Bajja et Maimonides: Sources et Antitheses de ces Doctrines chez Alexandre d'Aprodisse et Themistius', *Miscellanea Mediaevalia*, 13 (1981), pp. 211-225; במאמרים אלו פינס טוען שהרמב"ם הסכים ברובד האזוטרי של המורה עם תפיסתו של אל-פאראבי. חוקרים רבים ביקרו את התפיסה הזו, ובהם: A. Altmann, 'Maimonides on the Intellect and the Scope of Metaphysics', in: idem (ed.), *Von der Mittelaltlichen zur Modern Aufklärung*, Tübingen 1987, pp. 60-129; H. A. Davidson, 'Maimonides on Metaphysical Knowledge', *Maimonides studies*, 3 (1992), pp. 49-103. חשוב לציין שר' ביבאגו איננו קורא את הרמב"ם בדרכו של פינס, אלא קובע במפורש שהרמב"ם האמין

בן אבויה. אחת מהן היא בסוף הספר, בדיונו בשאלת הכפירה ברצון או בשוגג.⁵⁵ שם ר' ביבאגו חוזר ומזכיר את חטאו של אלישע בן אבויה וכותב בין השאר:

ומה שהביאו מאלישע שהיה יודע רבונו ומתכוין למרוד בו הנה האיש הזה היתה כפירתו יותר מגונה מכל כפירה. כי לרוע מזג והיותו שטוף על התאוות הגופניות היה מבקש טענות מזויפות חולקות אל האמת המצוייר אצלו ולזה היתה כפירתו היותר גדולה שאפשר אבל מי שיאמין דעות כוזבות בחק התורה למה שעיונו הביאו אליהם או שקבלם ממלמד טועה הוא גם כן כופר עם שיש לו התנצלות יותר ממה שיש לחברי אלישע בן אבויה.⁵⁶

בקטע הזה אנו רואים דוגמה לתפיסתו של ר' ביבאגו בנוגע לשאלה הפילוסופית הידועה של האקרסיה, היא חולשת הרצון, קרי האם ייתכן שאדם יעשה משהו כאשר הוא יודע שהדבר הזה הוא רע?⁵⁷ לדעתו בהחלט קיימת אפשרות שאדם ידע נכון ויחליט בכוונה למרוד באל ולכפור. יתרה מזאת, לא מדובר רק בהיגררות מעשית אחר היצר (דטרמיניסטית או שאיננה דטרמיניסטית), אלא גם באמונות. אדם יכול מחד גיסא לדעת מה נכון, ומאידך גיסא לא רק לפעול בניגוד לאמונתו, אלא גם לשנות את אמונתו בעזרת טיעונים כוזבים. האדם יכול לבחור ללכת לפי רוע מזגו ובכך לשנות, במידה מסוימת במודע, את דעותיו כדי להתאים אותן לתאוותיו.

לכן לדעתו של ר' ביבאגו, הרצון⁵⁸ קובע לא רק מה יהיו מעשיו של האדם, אלא גם מה תהיה אמונתו. בדומה לפעולות האדם, גם אמונותיו נשפטות תחילה בידי השכל ולאחר מכן עומדות מול הרצון, שבוחר באחת מהן. האדם יכול לבחור באמונה הלא-נכונה מסיבות שאינן שכליות, ולאחר מכן לאמץ את שכלו להביא טענות סרק כדי לנמק את האמונה הכוזבת המצדיקה את הליכותיו אחר תאוותיו. לאחר הבאת הנימוקים, הרצון יכול שוב לבחור להאמין להם ולא לנימוקים הטובים ביותר, וכך לשנות לגמרי את תפיסת עולמו מימניעים שאינם שכליים. לדעתו של ר' ביבאגו, הסיבה האמיתית שאלישע כפר והאמין

באפשרות להגיע לחיי נצח על ידי לימוד ואף על ידי אמונה בתורת משה, המביאה את האדם לרמה של ידיעה מספקת כדי לזכות בעולם הבא.

55 ר' ביבאגו טוען שתיתכן כפירה בשוגג, אף שהכפירה בכוונה תחילה היא חמורה יותר. על הנושא הזה עיינו: מ' קלנר, 'כפירה בשוגג בהגות יהודית בימי הביניים: הרמב"ם ואברבנאל מול רשב"ץ ורח"ק?', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג, ג (תשמ"ד), עמ' 393-403.

56 דרך אמונה קב: ב. על הסיבות לכפירתו של אלישע בן אבויה עיינו גם: דרך אמונה מו: א.

57 זאת על פי העמדה המחקרית המסורתית לכתבי אפלטון. בדיאלוגים המוקדמים, ובעיקר בפרוטגורס, אפלטון מביא את עמדת מורו סוקרטס השולל את קיום אי-שליטת הרצון (akrasia), בעוד בכתבים מאוחרים יותר, ובעיקר ברפובליקה, הוא מתאר גישה שונה, דומה יותר לגישתו של אריסטו, המקבלת את אפשרות חולשת הרצון. על כך עיינו: אריסטו, אתיקה ניקומכית ספר VII, פרק 2. על הנושא הזה בהגות היהודית הניאו-אפלטונית עיינו: ש' צדיק, 'אקרסיה ואנקרטיה בהגות היהודית הניאו אפלטונית', בד"ר, 26 (תשע"א), עמ' 91-104. על הנושא הזה בכלל עיינו שם, הערות 2-4.

58 בקטע שלעיל ר' ביבאגו משתמש במילה 'כוונה', אך מן הנאמר בנושא סיבת החטא של אלישע בדרך אמונה מג: ב ברור שמדובר בכוונה הנובעת מן הרצון: 'אלישע אחר שהיה מאוהבי השררה והניצוח וברעתו ורצונו חלק נגד האמת והכחישו'.

בגישתו הפילוסופית של אל-פאראבי איננה שכנוע פנימי או טעות בסדר או בדרך הלימוד.⁵⁹ לדעת ר' ביבאגו, הסיבה העמוקה לשכנוע הפנימי הכוזב ולטעותו המתודית של אלישה היא רצונו הרע לספק את תאוותיו.

אפשר גם להסיק מתפיסה זו של ר' ביבאגו שלדעתו אי-אפשר לשכנע אדם רק על בסיס טיעונים שכליים. לשיטתו, ייתכן שאדם לא ידע מה לענות לטיעונים מסוימים עד כדי שדרכו האידיאולוגית תפורק עד היסוד בידי בר פלוגתא אידיאולוגי, ולמרות זאת הוא ימשיך להחזיק באמונתו הקודמת, משום שהיא מתאימה לאורח חייו ולתאוותיו.⁶⁰ זו לדעתו הסיבה לכך שהנס הוא אחד המניעים העיקריים של האמונה בנביא, ולא הטענות השכליות שאותו נביא מספק. חשוב לציין שתפיסה זו מנוגדת לעמדתו של הרמב"ם בנושא.⁶¹ לדעתו של ר' ביבאגו קיימים אפוא שני תנאים לאמונה נכונה: ראשית שתהיה האמונה אפשרית בשכל, ושנית שיעשה הנביא אות כדי להוכיח את אמינות נבואתו.⁶² חשיבות האות היא בכך שהוא משפיע על רצון האדם, שאין בכוחן של הטענות השכליות בלבד להכריע אותו. תפיסה זו סותרת במידה רבה את תפיסתו של רבי חסדאי קרשקש, גדול החכמים בארגון (מקום מושבו של ר' ביבאגו) בתחילת המאה ה-15.⁶³ על פי גישתו של רח"ק, אין לאדם שליטה על אמונותיו, שנובעות בהכרח מהיקשים שכליים שהרצון לא יכול לשלוט בהם. לשיטתו של רח"ק זו אחת הסיבות שבגללה לא ייתכן שהאמונה תהיה מצווה. בניגוד לעמדה זו, ר' ביבאגו קובע במפורש שהאמונה היא מצווה (שעליה יש גמול טוב ורע), מכיוון שהרצון שולט בה למעשה, כפי שהוא קובע באמצע דרך אמונה:

הנה אם כן אין האמונה ממה שתקנה אותה על צד החקירה המופתית ומה מאוד הטיבו החכמים כפי הבנתם בגמול ומהותו באומרים שהאמונות אשר יקנה אותם

59 לדעת הרמב"ם (מורה נבוכים חלק א, פרק לב) הסיבה לחטא של אלישה הייתה טעות מתודית.

60 תופעה ידועה, שתפיסותיהם של הרמב"ם ושל רח"ק מתקשות יותר בהסברתה.

61 על כך עיינו: משנה תורה, ירושלים תשס"ה, הלכות יסודי התורה, פרק שמיני, הקדמה לפירוש למשנה.

62 כפי שר' ביבאגו קובע במפורש: 'שההתחלה להאמין הנביאים היא שני דברים האחד שהיה דבריו דברים בלתי מכחישים מה שראינו בעינינו ומכחישים טבע המציאות המחויב והנמנע וזה יהיה כאשר יהיה הנביא נאמן ושלם לא מועטה וכוזב ושני שיעשה פלא להכרחיות נבואתו'. דרך אמונה עז: א.

63 על תפיסתו של רח"ק בנוגע לאי-שליטה של הרצון באמונה עיינו: אור השם, הצעה, עמ' ט-יב. עיינו גם: ז' הרוי, ר' חסדאי קרשקש, ירושלים תש"ע, עמ' 107-113, ובמאמרו של קלנר, 'כפירה בשוגג' (לעיל הערה 27).

על גישתו של רח"ק בעניין הבחירה החופשית והדטרמיניזם עיינו: ש"ב אורבך, עמודי המחשבה הישראלית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1051-1092; י' בער, 'ספר מנחת קנאות של אבנר מבורגוש', תרביץ, יא (תש"א), עמ' 188-212; י' גוטמן, דת ומדע, ירושלים תשל"ט, עמ' 149-168; ז' הרוי, 'לזיהוי מחברן של ההסתייגויות מן הדטרמיניזם בס' אור ה' לר' חסדאי קרשקש – עדות כ"י פירנצה', קריית ספר, נה (תש"ם), עמ' 749-801; הנ"ל, 'הערות על הביטוי "הרגש אונס והכרח" אצל ר' חסדאי קרשקש', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (ג-ד) (תשמ"ה), עמ' 275-280; S. Feldman, 'Crescas Theological Determinism', דעת, 9 (תשמ"ג), עמ' 28-3 ibid, 'A Debate Concerning Determinism in Late Medieval Jewish Philosophy', PAAJR, 51; 28-3 (1984), pp. 15-54 ובמיוחד עמ' 15-37; א' רביצקי, 'רבי חסדאי קרשקש בשאלת חופש הרצון', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 445-467; הנ"ל, 'דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 34-68; ש' צדיק, 'רצון החיות' (לעיל הערה 24), עמ' 199-202. על גישתו של רח"ק בעניין ידיעת האל את הפרטים והעתידות שמנבא הנביא עיינו: קרייסל, נבואה (לעיל הערה 2), עמ' 435-439 ועמ' 452.

על צד המופת לא יקווה מהם גמול כי הם דברים הכרחי שיאמינו אותם ולא היו אז בחייריים ואם אלה לא הבינו מהות הגמול המקווה אשר עוד אבארנו. הנה אם כן אם היו האמונות נקנות על צד אמתות החקירה היינו צדיקים בהם בהכרח ולא בבחירה ורצון והאמונה היא ממה שתקנה והאמונה בבחירה ורצון.⁶⁴

כאן אנו רואים שר' ביבאגו חולק בנושא האמונה על רח"ק ועל הרמב"ם. הניגוד לרח"ק בולט ביותר, מכיוון שהוא משתמש (ככל הנראה בכוונה תחילה) באותו הביטוי של 'בחירה ורצון' שבו השתמש רח"ק. לדעת רח"ק, אין שליטה של הבחירה והרצון על אמונתו של אדם, מכיוון שהרצון אינו יכול לשלוט באמונה, שנובעת מן התודעה השכלית של האדם הנמצאת ברובד גבוה יותר מאשר הרצון. בניגוד לכך ראינו כאן שר' ביבאגו קובע במפורש, שהאמונה ניתנת לשליטה של הבחירה ושל הרצון ושאיינה נובעת מחקירה מופתית, אלא מהחלטתו (קרי מרצונו) של האדם המאמין. לכן לדעתו מוצדק לתת גמול טוב או רע על האמונה.⁶⁵ חשוב להדגיש שתפיסה זו מנוגדת לא רק לזו של רח"ק, אלא גם לזו של הרמב"ם. הרמב"ם אמנם קובע פעמים רבות⁶⁶ שיש מצווה להאמין, אך לדעתו המצווה הזו נובעת מכך שיש הוכחות ברורות לחלוטין לכך שאמיתות היסוד של האמונה (קיום האל, אחדותו, אי-גשמיותו) ניתנות להוכחה מופתית ברורה.⁶⁷ בניגוד לכך, ר' ביבאגו קובע שהסיבה לאמונה איננה הוכחה מופתית אלא פעולה רצונית של האדם. כפי שראינו קודם, הפעולה הזאת נובעת מכך שהאמונה אפשרית (ולא הכרחית כמו אצל הרמב"ם) מבחינה טבעית, ומכך שיש נסים שבאים לשכנע את האדם בנכונותה. לכן דווקא בנושא ההוכחות לאמונה ר' ביבאגו קרוב יותר לרח"ק מאשר לרמב"ם, מכיוון שלדעת רח"ק⁶⁸ האמונה באל אחד⁶⁹ נובעת לא מהוכחה מופתית שאיינה בנמצא, אלא מן התורה ומן הנבואה שתוקפה נובע, בין השאר, ממעשה הנסים שעשה הנביא.⁷⁰

לכן אפשר לראות שלמעשה ר' ביבאגו יצר שילוב מסוים בין עמדותיהם של הרמב"ם ושל רח"ק בנושא האמונה והוסיף להן מרכיב חשוב, שהוא הרצון החופשי, הבוחר בחופשיות לא רק מעשים אלא גם אמונות. מן הרמב"ם לקח ר' ביבאגו את החובה הדתית להאמין, אך לא את סיבת האמונה (אצל הרמב"ם היא הייתה ההוכחות המופתיות, ואילו אצל ר' ביבאגו הרצון). מרח"ק לקח ר' ביבאגו את הנבואה המבוססת בין השאר על נסים, שהיא לדעת שני ההוגים הבוררת בין האמונות האפשריות את האמיתית שבהן. מה שמאפשר לו לקחת את שני התפיסות האלו ולחבר אותן יחד היא תפיסתו של הרצון החופשי,⁷¹ המאפשר לאדם

64 דרך אמונה נד: א.

65 על פתרונו של רח"ק לבעיית הגמול עיינו: אור השם, מאמר שני, פרק שלישי.

66 בין השאר פירוש למשנה, הקדמה לפרק חלק; ספר המצוות, מצווה א; משנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק א; מורה נבוכים ג: כו-כו.

67 על כך עיינו בין השאר: מורה נבוכים א: עא; ב: א-ב.

68 אור השם, מאמר ראשון, כלל ג, בעיקר פרק רביעי.

69 זאת בניגוד לקיומו של האל, שאותו אכן אפשר להוכיח בצורה ברורה (על כך עיינו: אור השם, מאמר א כלל ג פרק שני).

70 רח"ק באור השם, מאמר ב, כלל ד, פרקים ב-ו-ג (בעיקר עמ' קצד, ר-ר) קובע שהנס גם נועד להקניית אמונה, זאת כאמור בניגוד לעמדת הרמב"ם.

71 שכאמור איננו קיים אצל רח"ק.

לבחור בין כל האמונות האפשריות. מכיוון שהאדם יכול לבחור אמונה זו או אחרת ומכיוון שיש מצווה לבחור דווקא את האמונה הנכונה, בא הנס (או הסיפור על הנסים שהיו) כדי לשכנעו להאמין באמונה הנכונה. למרות זאת, האדם יוכל למרוד במצוות האל ולהחליט, על פי רצונו, ללכת לאחד האמונה הלא־טובה, ככל הנראה כדי לספק את תאוותיו.

סיכום

אפשר לסכם ולומר שלשיטתו של ר' ביבאגו, הרצון הוא הכוח שבו האדם מחליט מה הוא יעשה. אך כדי שאותו רצון יוכל לבחור בצורה חופשית, ולא רק לבצע את גזירת הכוכבים והמזג, צריך שהוא יבוא בצוותא עם השכל. בזכות יכולתו השכלית יכול האדם לנתח מצבים שונים ולהחליט אם ללכת לפי צו שכלו או לפי צו מזגו. השכל והמשיכה של האדם לכיוונים שונים, הם אפוא תנאי הבחירה. למרות זאת, החלק הפסיכולוגי שמחליט לאיזה כיוון תלך הבחירה איננו השכל אלא הרצון.

ייחודו של הדגם הפסיכולוגי שמוציע ר' ביבאגו הוא בחלוקה בין תנאי הבחירה, הרי הוא השכל, לבין הכוח המכריע אותו. לפני ר' ביבאגו, לא מעט הוגים הגדירו את מוקד הבחירה בשכל⁷² והיו גם הוגים שראו ברצון, המשותף לאדם ולחיות, את מוקד הבחירה.⁷³ למרות ההבדלים הללו, המשותף לכלל ההוגים האלה היה חיבור שני התפקידים: סיבת הבחירה ומכריע הבחירה. בניגוד לכך, ר' ביבאגו מבדיל ביניהם בהגדירו את תנאי הבחירה בשכל ואת מכריע הבחירה ברצון.

ההבחנה הזו מאפשרת לו להסביר מחד גיסא למה האדם חופשי רק בזכות שכלו, ומאידך גיסא למה הוא יכול לבחור בניגוד לעצת שכלו.⁷⁴ בנוסף לכך ראינו שחלוקה זו מאפשרת לר' ביבאגו גם להסביר כמה תופעות ידועות מחיי היום־יום. הבולטת שבהן היא האפשרות שיש לאדם לשכנע את עצמו שדעה מסוימת נכונה בגלל תאוותיו, ולא בשל טענות שכליות כלשהן,⁷⁵ תופעה שהדגמים הפסיכולוגיים של הרמב"ם ושל רבי חסדאי קרשקש מתקשים יותר להסביר.

72 בעיקר השכל המעשי, ההוגים האלו הם למשל הרמב"ם, ר' יעקב אנטולי, ר' משה אבן תיבון (עליהם עיינו: ש' צדיק, 'שאלת הבחירה אצל בני משפחת אבן תיבון', בהכנה) ור' משה נרבוני.

73 לדוגמה ריה"ל, רבי יצחק פולקר ורבי יצחק אלבלג.

74 הרמב"ם וחלק ניכר מן ההוגים התומכים בבחירה חופשית ובבחירה על פי השכל משתמשים בחלוקה בין שכל עיוני לשכל מעשי כדי להסביר את ההבחנה הזו. הם קובעים שהאדם בוחר לפי עצת השכל המעשי שלו, שיכול להתנגד לעצת השכל העיוני.

75 אמנם ר' ביבאגו אינו מקשר במפורש בין הפולמוס לגישתו הפסיכולוגית, אך סביר ביותר שמה שעמד במחשבותיו כשפיתח את התפיסה הזאת איננו רק הדוגמה של אלישע בן אבויה, אלא גם מאות אלפי היהודים שהמירו את דתם (בין שמרצון, בגלל הלחץ של גזירות כלכליות, בין שמאונס) שני דורות לפניו, ושהשלימו ככל הנראה (הם או צאצאיהם) עם עובדת היותם נוצרים. על הנושא הזה עיינו: N. Roth, *Conversos: Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain*, Wisconsin 2002, pp.15-47; B. Netanyahu, *The Marranos of Spain, From the Late 14th to the Early 16th Century: According to Contemporary Hebrew Sources*, London 1998.